

Enyedi Pál

Az ezredévi kiállítás orgonái

Száz esztendővel ezelőtt ünnepelte a magyar nemzet a honfoglalás ezredik évfordulóját. A nagyszabású megemlékezés-sorozat leglátványosabb része a budapesti Városligetben megrendezett millenáris kiállítás volt, mely alkalmat adott a hangszerkészítők, így a hazai orgonaépítők felvonulására is. Most, a millecenárium idején, száz esztendő távlatából lapozgatva a kiállításról szóló korabeli tudósításokat, a leírtakból (és a le nem írtakból) kirajzolódik előttünk korabeli orgonaépítésünk hű képe. Ezt két forrás segítségével igyekszik e visszatekintés bemutatni: Matlekovits Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye* (a továbbiakban: Matlekovits) című nyolckötetes munkájának részleteivel, valamint a *Katholikus Egyházi Zeneközlöny* (a továbbiakban: *Zeneközlöny*) 1896. évi számainak egyes írásaival.

Enyedi Pál orgonaművész, a budapest-zuglói Páduai Szent Antal-templom orgonistája, a Magyar Egyházzenei Társaság titkára.

A kiállítás 1896. május 2-án nyílt meg. A borús idő ellenére hatezer meghívott vendég és néhány száz, rendes jegyet váltott látogató vett részt ezen az ünnepélyen. A rendkívüli fontosságú eseményen megjelent az uralkodóház számos tagja, a főnemesség, a főpapság, a kormány, az országgyűlés és a diplomáciai testületek színe-java. A rendezvény méltóságát volt hivatva fokozni a kötelezően előírt öltözködési rend: „[...] Az urak teljes díszben jelennek meg, a rendek nagykeresztjeik szalagjaival, a véderőhöz tartozó urak a szolgálati jelvény nyel. [...] Azok az urak, kik díszmagyarral nem rendelkeznek és egyenruhát nem viselhetnek, frakkban, fehér nyakkendővel [...], a hölgyek reggeli (látogató) öltözékben, kalappal jelennek meg.” Délelőtt 11 órakor, Daniel Ernő kereskedelemügyi miniszter bevezetője után, a magyar lovassági tábornoki díszmagyar ruhába öltözött uralkodó, I. Ferenc József nyitotta meg a kiállítást, melynek célját beszédében a következőképp jelölte meg: „[...] E kiállítás – mint reményilem – tanúsítani fogja ország-világ előtt, hogy a magyar nemzet fentartván az államot sok viszontagság között, dicsőségesen egy évezreden át, nemcsak a harctéren tudta vitézségével a trónt és hazáját mindenkor megvédeni, hanem a művelődés terén is méltó helyet vívott ki magának és foglalhat el a művelt nemzetek között.” Beszédét éljenzés, harangzúgás és a gellérthegyi ágyúk dörgése kísérte.¹

A király a kiállítás november 3-i berekesztéséig több alkalommal megfordult a Városligetben, a hangszerkiállítást június 20-án kereste fel. Ez az ünnepélyek csarnokában kapott helyet. Az épület karzattal ellátott, 17 méter magas, 960 négyzetméteres földszinti nagytermében állították fel a legnagyobb orgonát, a hangszeres javát azonban a 800 négyzetméteres emeleti teremben láthatták az érdeklődők.

¹ A kiállítás megnyitásáról tovább ld. részletesen Matlekovits: *i.m.* III. k. 223–229. – A korabeli beszámolókat az eredeti helyesírás szerint idézzük.

A millenáris kiállítás az orgonaépítés látványos átalakulásának idejére esett. Az immár négy évszázada készített csúszkaláda és a mechanikus traktúra az utóromantikus zenei ízlés kívánalmait egyre kevésbé elégítette ki. Az orgonisták és orgonaépítők többsége újabb találmányokért lelkesedett. A kiállítás orgonáinak ismertetését Matlekovits eme technikai újítások leírásával vezeti be.²

„[...] A régibb szerkezetű orgonák sem sajátosságuknál, sem szövevényes, nehéz járásu gépezetiüknél fogva egyáltalán nem feleltek meg.

E hiányokat pótlendő, az utóbbi évtizedben számos kísérlet történt a külföld legjelesebb és elismert orgonakészítői által, míg végre sikerült az ugynevezett pneumatikus (légnyomatu) rendszerrel az orgonát úgy a játéknak, mint a változatok minden alakbani csoportosításának megkönnyítése által a mai tökélyre emelni. Az orgonakészítés terén a pneumatikus rendszer a jelenkor legszellemesebb és legfontosabb találmánya.

Ez új találmány a külföldi és hazai összes számottevő orgonakészítő által el lett fogadva és e rendszer után készülnek manapság a legnagyobb templomi és hangversenyorgonák. [...]

Ezen rendszer szerint épült ama négy orgona is, melyet az ezredéves kiállításban láthattunk, hármát a hangversenycsarnokban és egyet a horvát pavilonban.

Mind a négy közül dimenzió és nagyobb szabású dispoziáció tekintetében leginkább kitűnt Wegenstein Lipót temesvári czég orgonája, az egyedüli hangszer, melynek az őt megillető hely: az ünnepélyek csarnokának földszinti nagy terem díszhelye jutott.

E mű, mely Temesvár városa megrendelése folytán lett készítve az ottani belvárosi templom számára, külsőleg barokk-stílusban van építve, belsőleg három manuáléra és egy pedáléra felosztott 30 szóló változattal és 17 kombinációval ellátva. Hangja fényes, erős, változataiban hatalmas és bizonyára meg fog felelni szép rendeltetésének az egyházban is, a mint megfelelt ott az ünnepélyek csarnokában hangversenyeken és különösen augusztus hóban az ott tartott országos dalárdaünnepély alkalmával, ama megható jelenetnél, midőn az orgona intonációja után a közönség egy emberig felemelkedett helyéről és áhitattal hallgatta végig a nemzet imáját, a 800 magyar dalos által előadott Erkel–Kölcsey-féle himnuszot.” A Zeneközlönyből további részleteket tudhatunk meg a hangszerről: „Az orgona pneumatikus rendszerű, még pedig az építő Wegensteintől való saját találmányu szerkezettel ellátva. [...] Fuvó-szerkezete villamos erővel is hajtható hajtókerékkel bir.”³ Wegenstein ezen orgonája „kitűnő munka versenyképességért” millenniumi nagy éremmel lett kitüntetve.

Matlekovits ismertetését a következő orgona bemutatásával folytatja:

„Angster József (és fia) kalocsai érseki orgonakészítő Péccsett új berendezéssel bíró orgonát mutatott be. Ő a régi csuszka-rendszer híve s ennél alkalmazza (mint saját találmányát) a csőrendszerű légnyomatu register berendezését.

² Matlekovits: *i.m.* VIII. k. 52.

³ *Zeneközlöny* III (1896) 6.sz. 43. A hangszer részletes leírását, építésének és további sorsának történetét ld. lapunk ezen számának következő cikkében, Franz Metz: *Százesztendő a temesvári millennium-orgona.*

Ezen új rendszer a regisztrálást igen megkönnyíti. Általa a csoportváltozatok és kombinációk könnyebben kezelhetők." A hangszer diszpozícióját a Zeneközlöny azévi pünkösdi havi száma⁴ adja meg:

I. manuál (C-f³)	pedál
Principal 8'	Violin 16'
Gamba 8'	Subbass 16'
Flut.–Harmon. 8'	Aperta 8'
Flauta 4'	
Princ.–Octav 4'	Vibratio [a Silvestrinához]
Mixtur 4 x 2 2/3'	
II. manuál (C-f³)	segédváltozatok
Salicional 8'	I. man.: piano, mezzoforte, forte, fortissimo, kiváltó
Silvestrina 8'	II. man.: piano, forte, kiváltó
Flauta tibia 8'	P+I, P+II, redőnytalp, kikapcsoló
Fl. traversa 4'	

A millenniumi kiadvány szerzője Angster orgonája előtt a továbbiakban így tündöklik: „[...] kérdés, hogy a légnyommal ellátott kuprendszernél, a melynél az egyes változatok nem összességében, hanem külön-külön kapják a megszólító szelet, orgonájának nem volna-e sokkal erősebb, precízebb és disztonálás[nak] kevésbé alávetett hangja.

És még egyet kell figyelembe vennünk: az orgonáknál [...] gyakran előfordul, hogy [...] egyes hangok billentyű lenyomása nélkül is megszólalnak (üvöltenek). A csuszka-rendszerű orgonáknál ilyenkor a klaviatura összes változatain szólal meg e hang, miáltal az egész klaviatura [–] egymanuálos orgonáknál az egész mű [–] hasznavehetetlenné válik. A kuprendszertű orgona minden változata külön-külön szelládával [értsd: regiszterrekezzel] bír, ott [a] hiányos változat visszatolása által gyorsan és könnyen segíthetünk a bajon.

Eltekintve e nézeteltérésről [sic], feltétlen dicsérettel adózunk Angsternek e kitünő művéért. Helyes diszpozíció, kifogástalan szép munka és nemes, méltóságteljes hangja újból igazolja a jó hirnevet, melynek e jeles szakképzettségű férfiú számos, Magyarországon felállított, sikerült műve révén már régóta örvend."

Angster művészi szempontból tartott ki a mechanikus csúszkaláda mellett. A kiállítás évében, 1896-ban kiadott orgonakatalógusának előszavában ekképp fogalmazza meg véleményét: „Az orgonának, mint a hangszerek királynéjének első s legszükségesebb kelléke a jó hangzás. [...] Mivel a kuprendszer által az előbb említett kellékek nem érhetők el, azért az eddig legjobbnak bizonyult csuszka-rendszerűnél maradtam, mely nemcsak jól hat a hangra, hanem egyszerűsége által a legtartósabb is. [...] A kuprendszernél a hang üresebb és metszőbb, míg a csúszkaláda-rendszerű orgonák hangja teltség és lágyság által tünik ki. [...] Hogy a kuprendszer üres és éles hangot ad, annak oka abban rejlik, hogy a sípok nem közvetlenül a szelládából, hanem köruton kapják a szelet, míg a csuszka-rendszerűnél a legközelebbi és legegyszerűsebb uton. Az utóbbi rendszerűnél az egyenlő hangok mind egy cancellából kapják a szelet, a miért is az egyes hangok egy nagy és tömör egészszelet oltadnak

⁴ Zeneközlöny III (1896) 6. sz. 43.

össze.” Angster a csúszkaláda készítésével – feltehetően az üzleti kényszer és az üzem irányítását fokozatosan átvevő, új iskolán nevelkedett fiai nyomására – csak a századfordulón hagyott fel. A regisztrálás megkönnyítésére, a korizlés megkövetelte gyors dinamikai váltások lehetővé tételére azonban a regisztertraktúra készítésénél ekkor már felhasználta a csőrendszerű pneumatikát. A kétmanuálos, tizenhárom regiszteres kiállítási orgona az üzem 255. opusza volt, további sorsáról Angster naplójából értesülhetünk: „*dec. 18-án Segesdre mentem, hogy a kiállított és aranyéremmel kitüntetett művet a felső segesdi kat. pléb. templomban felállítsuk [...] dec. 23-án átadtuk.*”⁵ (ld. ábra) Felmerül a kérdés, vajon Angster miért nem készített – Wegensteinhez hasonlóan – nagyobb hangszeret e rendkívüli jelentőségű kiállításra? Magyarazatként szolgálhat, hogy míg Wegenstein önálló működésének kezdetén állott – így kiguró teljesítménnyel kellett széles körben megismertnie üzemét –, addig Angster műhelye már három évtizede működött és számos nagyorgona, kiállítások sora tette országszerte híressé. Gyárából éppen ebben az évben került ki a kassai Szent Erzsébet-székesegyház új hárommanuálos, 55 regiszteres nagyorgonája. Kiállítási orgonáját – csakúgy mint Wegensteinét – „*kiáló jó munka, jó ízlés, versenyképesség, haladásért*” millenniumi nagy érdemmel jutalmazták.

A harmadik kiállító hazai orgonaépítő munkáját Matlekovits a következőképp jellemzi:

„Szalay Gyula székesfehérvári orgonakészítő a kuprendszerre alkalmazott légnyomatu orgonát állított ki. Művében a változatok kezelése igen egyszerű: a játzó asztalban elhelyezett manuálék összekapcsolása vagy kiakasztása, úgy az egyes változatok mindenféle csoportosítása, vagy az egész mű megszólítása a változathuzók érintése nélkül történik. A billentyűzet felett elhelyezett kis gombocskák egyikének ujjal való megnyomása elegendő a legmeglepőbb szinezetek és változatok rögtöni előhozására.

[...] A két manuáléra és pedálra beosztott 14 változat egytől-egyig kifogástalan tisztaságu és szép hangzásu, gépezete helyesen működik; a mű külső kiállítása éppúgy, mint belső szerkezete egyaránt dicséri mesterét.”

Ennek a hangszernek is a Zeneközlönyből⁶ ismerhetjük meg hangképét. Ebben a felsorolásban csak 13 hangzó regiszter szerepel; sajnos, a hiányos lejegyzés miatt a manuálváltozatok elosztása nem állapítható meg pontosan:

manuál[ok] (C-g³)

Principal 8'
Bourdon 16'
Fl. travers. 8'
Fl. harmon. 8'
Octav 4'
Mixtur 4 soros 4'
Doppelflöte 4'
Viola-gamba 8'
Dulcia-fugara 8'
Lieblich gedackt 8'

pedál (C-d¹)

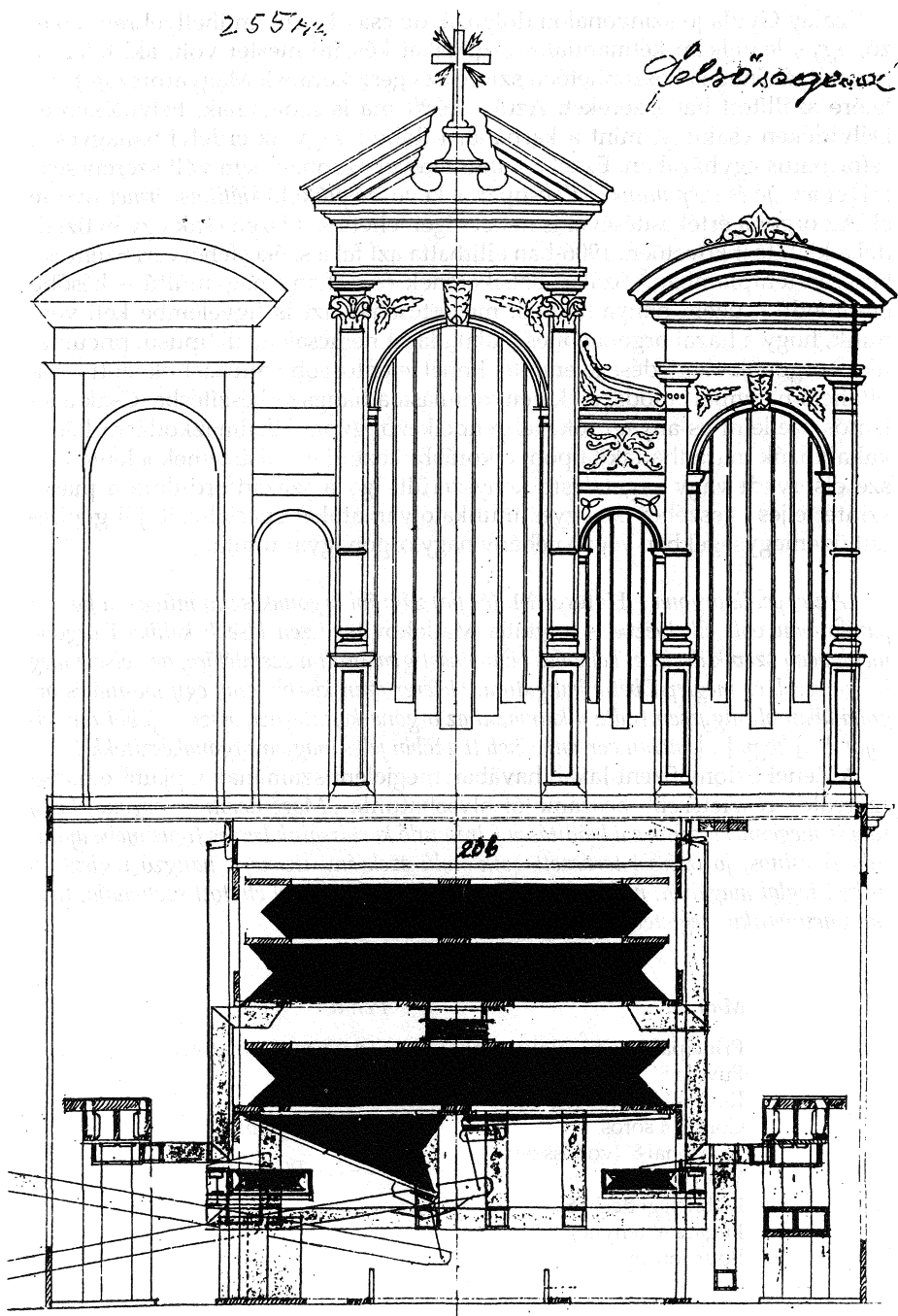
Violon-Bass 16'
Sub-Bass 16'
Flauta-Bass 8'

segédkapcsolók

I+II, oktávkapcsoló,
P+I, P+II, tutti, forte,
mezzoforte, progr. cresc.,
tremolo, kikapcsoló.

⁵ Angster József szíves közlése alapján.

⁶ Zeneközlöny III (1896) 6.sz. 43.

A millenniumi kiállítás Angster-orgonájának egyik terveraja (Pécs, Baranya megyei Levéltár).

Szalay Gyula jó színvonalon dolgozó, de csak kisebb műhellyel rendelkező, egy-, legfeljebb kétmanuálos orgonákat készítő mester volt, aki talán jó piaci érzékének is köszönhetően szinte az egész korabeli Magyarország területére szállított hangszereket. Azok jórészt ma is szolgálnak, Felvidéken és Délvidéken csakúgy, mint a kárpátaljai Rahón vagy az erdélyi Szilágycseh református egyházában. Ezzel a hangszerével azonban nem volt szerencséje, mivel az „jó és szép munkáért” csupán a kevésbé előkelő kiállítási érmet nyerte el. Az orgona értékesítésével is nehézségei lehettek, hiszen csak egy évtizeddel a kiállítást követően, 1906-ban állíthatta azt fel a székesfehérvári Szent Sebestyén-templomban.⁷ Szalay balsikerének és néhány nagymúltú – később említendő – üzem hanyatlásának megértéséhez azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hazai orgonaépítés átalakulását nemcsak az új típusú, pneumatikus orgonák elterjedése jelentette. Ennél jelentősebb változást okozott a kapitalista nagyipari módszerek benyomulása a hangszerkészítésbe. Csak a jelentős szellemi és anyagi tőkével rendelkező, gyors alkalmazkodásra képes vállalkozók maradhattak talpon, a korábbi kézműves kisüzemek jelentős része elsorvadt vagy vegetálásra kényszerült. Így a századfordulóra a piacot szinte teljes egészében az egyes munkafolyamatokat specializált, jól gépesített üzemegységekben végző néhány nagy orgonagyár uralta.

„A negyedik orgona – Heferer M. (és fia) zágrábi orgonakészítő műve – a horvát pavilonban volt elhelyezve – folytatja Matlekovits. Ezen kisebb kaliberű orgona meglepően szép külsejével kellemes benyomást gyakorolt a szemlélőre, de belseje még kellemesebb és meglepőbbet a hallgatóra. Heferer ezen kisebb, csak egy manuális orgonájában oly ügyesen tudta alkalmazni az orgona-készítésnek összes újabb vívmányát, [...] bátran versenyezhetett a többi jeles magyar orgonakészítővel.”

A Zeneközlöny Szent Jakab havában megjelent számának lapjain⁸ e hangszerről is részletesebb beszámolót olvashatunk: „Megérdemli ez orgona, hogy róla is megemlékezzünk s a kiállításra felránduló kartársaink becses figyelmébe ajánljuk. A csinos, jó izléssel tervezett goth-stylű szekrény tizenegy hangzó regiszterű művet foglal magában, melynek Walcker-féle kúprendszerrel ellátott szélládája, tisztán pneumatikus register huzonyjai vannak.”

Manual

Principál 8' (a homlokzatban)
Fuvola 8'
Regál 4' [!, Oktáv ?]
Cornet 4 soros
Salicional 8' (vonósszerű)
Vox celeste 8'
Lieblich gedeckt 8'
Fugara 4' (enyhe)
Bourdon 16'

Pedál

Octavbass 8' (nyitott)
Subbass 16'

Nyomógombok:

P. – F. – PC.

⁷ Solymosi Ferenc szíves közlése.

⁸ Zeneközlöny III (1896) 8. sz. 62.

„Az orgonát Heferer M. özvegye és fia czég gyártotta; ez műveinek sorában a 165-ik. Egyéb építményei közül megemliténdő a sarajevói székesegyház orgonája.” A Heferer-üzemet „verseny- és kivitelképesség, új iparág meghonosítása és jó munkáért” szintén a legmagasabb kiállítási kitüntetéssel a millenniumi nagy éremmel jutalmazták. Hangszerének további sorsáról nem tudunk.

A kiállított orgonák megismerése után érdemes azokra az orgonakészítőkre is figyelni, akik nem vettek részt az ünnepi seregszemlén. Attól több nagyműtű üzem is távol maradt. Matlekovits csupán egy cég megjelenését hiányolja: „Sajnálattal nélkülöztük ez alkalommal legelső hazai orgonagyárosunkat, Országh Sándor és fiát, ki el nem képzelhető okból távol maradt a kiállítástól; pedig a ki ismeri budapesti jól berendezett gyárát s méltányolni tudja szakképzettségét és hazafias áldozatkészségét, méltán elvárhatta tőle, hogy egyik vagy másik művével emelje a hangszerkiállítás sikerét.” Országh, aki egyik legkorábbi nagyobb orgonauzemünket vezette, talán józan megfontolás eredményeképp nem vett részt e versengésben. Üzemének legsikerültebb hangszerei a kisebb, egymanuális, mechanikus – csúszkás, majd a 90-es évektől kúpladás – orgonák voltak. Nagyobb munkáival, majd az általa is rövidesen bevezetett pneumatikus rendszerrel azonban már messze elmaradt az Angster vagy Wegenstein képviselte színvonaltól. Ezt látszik igazolni néhány év múlva a budapest-érzsébetvárosi plébániatemplom részére készített új orgonájának átadása körül kitört botrány.⁹

Hasonlóképp nem jelent meg a kiállításon *Dangl Antal és fia* aradi orgonauzeme, jóllehet a cég hatévtizedes működésével szintén országos jelentőségre tett szert. A „cs. és kir. udvari orgonaépítő” kitüntető címet is viselő vállalat készítette többek között a Sugár úti Zeneakadémia, a Királyi Operaház, a budavári Mátyás-templom valamint a gödöllői királyi kastély kápolnájának orgonáit. A millennium évében azonban csillaga már leáldozóban volt. A két évvel korábban, 1894-ben felállított koronázótemplomi hangszert elégtelen volta miatt nem egészen másfél évtizedes működés után új orgonára kellett cserélni, s az üzem 1909-ben végleg bezárta kapuit.

A legfeltűnőbb a *Rieger Testvérek* orgonagyárának távolmaradása a kiállítástól. Az üzem ekkor Angsterék egyetlen komoly vetélytársa volt. Bár Rieger már két évtizede megjelent a hazai piacon, telephelye a Magyar Királyság határain kívül, Osztrák-Sziléziában feküdt. Így annak ellenére sem vehetett részt a honi ipar felvonulásán, hogy 1894-ben összeszerelő fióközemlet nyitott Budapesten.¹⁰ Riegerék azonban a millennium évében is minden lehetőséget megragadtak hírnevük és piacuk növelésére. Figyeljünk csak ismét Matlekovitsra, aki a kiállítás orgonáiról szóló beszámolóját az alábbi sorokkal zárja: „Végül nem hagyhatjuk felemlítés nélkül, hogy orgonakészítőink a változatok megnevezésénél még mindig idegen nyelveket használnak, pedig ideje már, hogy a magyarosodás ezen irányban is tért hódítson.” Nos, 1896-ban nemcsak az Angster-

⁹ Solymosi Ferenc szíves közlése alapján.

¹⁰ Ld. részletesen Pour László: „100 éve nyílt meg a budapesti Rieger-orgonauzem”, *Magyar Egyházzene* II (1994/95) 1. sz. 95–100.

hanem a Rieger-üzem is megjelentette katalógusát. A kiadványokról rövid beszámolót ad közre a Zeneközlöny Szent András havi száma.¹¹ A cikkíró kiemeli, hogy Rieger jegyzéke „[...] nyelvi szempontból is becses, mert a regisztereknek neveit, ott, a hol csak lehet, magyarul adja, mi fölött őszinte örömiünket fejezzük ki [...]” Riegerék tehát – külföldiként – meglovagolták a kínálkozó lehetőséget, a múlt század végének magyarosítási túlbuzgalmát. – A Zeneközlöny következő, karácsony havi számában¹² pedig a következő tudósítást olvashatjuk: „[...] nevezett czég [ti. a Rieger Testvérek] *ugyanis a cs. és kir. udvari orgonagyár czímet kapta.*”

A kiállítás kapcsán nem hagyható említés nélkül, hogy a millennium alkalmából megrendezett számos konferencia között a hazai orgonakészítők is kongresszust tartottak. Angster József így emlékezik meg erről naplójában: „Az első magyar orgonaeépítők kongresszusa szeptember első napjaiban megtartott, ahol 22 czég volt képviselve, számottevő eredményt azonban nem értünk el.”¹³ Matlekovits tudósítása szerint¹⁴ a rendezvényre „Ország Sándor indítványára, a fővárosi ipartestület kezdeményezésére, Schunda V. J. erélyes támogatása mellett, Bogisich M. címzetes püspök védnöksége és elnöksége alatt 1896. júliusában” került sor. A kongresszus tiszteletre méltó gyülekezetének valóban nem sokra futhatta, a leírás csupán egyetlen felmerült témát említ: az orgonaeépítők azt szorgalmazták, hogy az egyházak a honi iparnál rendeljenek.

Bár a millenniumi ragyogás a kiállítás november 3-i bezárásával kihúnyt, a magyarországi orgonaeépítés előtt még közel két teljes termékeny évtized állt. Ez alatt az idő alatt folytatódott a korábban soha nem tapasztalt méretű fellendülés, a néhány nagyüzem – Angster, Rieger és Wegenstein vállalatai – valósággal ontották az új hangszereket. Az I. világháború, majd az ország jelentős részének idegen impérium alá kerülése e virágzó iparágat is gyakorlatilag megsemmisítette. A 20–30-as évek szerény fejlődésének eredményeit ismét egy világháború tette semmivé, újabb kibontakozásra azonban a vallás-és egyházellenes diktatúra idején nem kerülhetett sor. Hogy napjaink ígéretes fejlődése mikor juttatja ismét az európai élvonalba legjobb orgonakészítőinket, arról – remélhetően – újabb száz esztendő múltával készül majd visszaemlékezés.

És epilógusként: mi lett a kiállított és díjazott orgonák sorsa? A három hazai hangszer közül egyedül a temesvári Wegenstein-orgona áll ma is. Angster segedi opuszát a sípanyag egy részének felhasználásával 1972-ben váltotta fel a Fővárosi Művészi Kézműves Vállalat orgonauzemének új hangszere (II/11, terv: II/20, Dr. Szigeti Kilián OSB tanár). Hasonló sorsra jutott Szalay székesfehérvári orgonája is; ehelyett a Budapesti Tanács Hangszerkészítő Vállalata 1955-ben épített új művet (II/13, tervező: Gergely Ferenc).

¹¹ Zeneközlöny III (1896) 12. sz. 97–98.

¹² Zeneközlöny IV (1896) 1.sz. 5.

¹³ Napló, 471., Angster József szívés közlése.

¹⁴ i.m. VIII. 59.